

Козлов М.М. ВЕЛЕС – ПОВЕЛИТЕЛЬ МЕРТВЫХ

У сучасній вітчизняній історіографії предметом дослідження стають не тільки процеси розвитку суспільства, його структура й економіка, але й духовний стан людини, архаїчна основа її ментальності. В останній час в Україні відзначається зростання інтересу до східнослов'янського язичництва, яке протягом сторіч визначало світогляд наших предків. Дослідження духовної спадщини давніх слов'ян відкриває перспективу глибшого осмислення місця духовної парадигми українського народу у загальній родині індоєвропейських націй.

Одним з самих відомих східнослов'янських народних божеств у наших предків був Велес – бог худоби та уособлення нижчого, потойбічного світу. Вітчизняні дослідники розходяться в інтерпретації даного божества.

Так, Лавров М.Ф. припустив, що Велес-Волос був богом лише новгородських славен [1]. Разом з тим, існування великої кількості топонімів, похідних від імені даного божества на всій східнослов'янській території, а також язичеських храмів, присвячених Велесу - Волосу в багатьох давньоруських містах прямо суперечить даній теорії.

Більша частина вітчизняних дослідників вважає Велеса загальним для всіх східних слов'ян богом торгівлі. Так, на думку О.Г. Кузьміна в договорах київських князів з візантійцями Велес був пов'язаний з купецькою частиною давньоруського посольства, тоді як Перун із дружинною [2]. Тієї ж версії дотримувався в свій час й Анічков Е.В., який стверджував, що Велес був богом всієї Русі, у першу чергу Русі торговельної [3]. Гіпотезу Е.В. Анічкова пізніше підтримав С.О.Токарев [4].

Аналіз писемних, археологічних джерел і даних етнографії свідчить про те, що Велес у свідомості наших предків була не тільки заступником худоби, але й божеством достатку, загробного світу й суддею душ померлих.

Культ «бога худоби» отримав загальне східнослов'янське значення, вочевидь, в середині першого тисячоліття н.е. Саме в цей період почався розклад родових відносин, для яких були характерні уявлення про незриме продовження існування померлої людини коло своїх нащадків.

Зміна суспільно-економічних відносин обумовила зміни в світогляді наших предків того часу. Про це переконливо свідчить трансформація поховальної обрядовості, яка відбулася у східних слов'ян саме в цей період. Індивідуальні майже безинвентарні кургани змінили колективні родові поля поховань [5].

Таким чином, в уяві наших предків повинен був з'явитися і потойбічний світ у вигляді ідеального місця, де панувала загальна рівність. Можливо, що саме в дану епоху виникло й уявлення про якесь божество загробного світу й судді померлих. Цим божеством цілком міг бути Велес - особливо популярний у середовищі хліборобів і торговельного люду великий.

Згідно з письмовими джерелами, вже IX - X ст. Велес мав свої стаціонарні храми, які тримали в належному порядку спеціальні жерці. Один з таких храмів, на думку сучасних дослідників перебував у Києві на Подолі (у торговельній частині міста)[6]. Язичеське святилище Велеса-Волоса знаходився й у Новгороді на вулиці Волоській [7].

Імовірно, храми Велеса перебували в інших давньослов'янських містах, у яких згодом були поставлені храми святого Власія, який замінив у свідомості наших предків Велеса. Так, подібні святилища існували у Ростові, Великому Устюзі, Пскові. У Володимирі на Клязьмі був відомий приміський Микола-Волоський монастир, побудований за переказами на місці капища Велеса [8]. За переказами капище Волоса знаходилося в Полоцьку на озера Волове, у селі Чортове в десяти верстах від Ростова, у Ярославлі, недалеко від Володимира біля місця де перебуває Микола-Волоський монастир [9].

Крім язичеських храмів Велеса, які знаходилися у великих містах, досліджені й невеликі периферійні святилища, розташовані на всій східнослов'янській території. Вони становили собою невеликі округлі площадки, оточені ровами, на яких горіли вогні, у центрі площадок стояли ідоли. Як правило, ці святилища розташовувалися далеко від житлових будівель, часто на ізольованих височинах [10].

У кривичів і новгородських славен подібні язичеські храми зустрічаються на островах серед боліт, сучасні дослідники називають їх болотними городищами. У плані вони мали округлу форму й оточувалися ровом або невисоким валом. У центрі площадок ставилися дерев'яні або кам'яні ідоли. Голови ідолів увінчані капелюхами, об'ємно виділені обличчя й на них ніс і підборіддя. Очі висічені у вигляді округлих ямок або вузьких щілин, рот у вигляді горизонтальної риси[11]. З огляду на той факт, що більшість цих храмів були досліджені археологами саме в тих областях, де була зафіксована велика кількість топонімів похідних від імені Велеса-Волоса, поблизу великих міст із храмами цього божества можна припустити, що й ці святилища були присвячені Велесу.

Остеологічний матеріал даних східнослов'янських святилищ свідчить про те, що Велесу приносили в жертву тварин, найчастіше домашніх (переважно велика рогата худоба), хоча в рідких випадках фіксуються й останки людей. Це добре погодиться зі «Сказанням про побудову міста Ярославля», відповідно до якого в якійсь селищі «Ведмежий кут» ідолів Велеса жертвували в такий спосіб: «Тако когда прииде первый спут скогия на пажити, волхов закла ему тельца и телицу, в обычное же время, от своих и диких зверей жертвенное сожига, а в неких больных – и от человек[12].

Терміни, похідні від імені бога «Велеса - Волоса» фіксуються дослідниками на всій східнослов'янській території. Найбільша концентрація таких назв відзначена на околицях Вітебська. Так, уздовж узбережжя Західної Двіни, досить часто зустрічаються назви поховальних насипів - «волотовка». У низов'ях річки Луте-

сяки відзначена назва хутора Волоотово й назва дороги - «Волотова рень». У цілому ж, термін «волотовка» і топоніми похідні від нього, зустрічаються неодноразово в Полоцьком Подвинні, у деяких районах Смоленської області, у Новгородській землі [13]. Відома місцевість «Волосово» у Новгороді, Ярославлі, Тверській області, селище Волосово в Псковській області, сіло Велесово у Володимирській області, у Вінницькому районі існує у наш час місцевість Волосов яр [14]. Можливо, що культ бога Велеса був відомий і в південних слов'ян. Так, у Боснії існує гора Велес, відомий селище Велес в Македонії [15].

Знаходить підтвердження й гіпотеза про зв'язок Велеса з торгівлею. Святилища Велеса часто розташовувалося поблизу торговельних площ. Наприклад, у Києві ідол Велеса перебував на місці найдавнішого ринку коло торговельних пристаней Почайни [16]. Цей факт свідчить також про зв'язок культу Велеса з інститутом міської ради - віча, яке збирали звичайно на ринкових площах. На думку багатьох дослідників термін «віче» походить від кореня «веле» (звідки «Велес» і «віщати») [17].

С підстави припускати, що після прийняття християнства, ідол Велеса випроводили з Києва з такою же пошаною, як і ідол Перуна. В «Звичайному Житті князя Володимира» є згадка про знищення статуї Велеса, якої немає в «Повісті временних літ» - «...а Волоса идола, его ж именовашу скотья бога, велев в Почайну реку вьврещити» [18]. Ті ж дані знаходимо й в «Повісті про хрещення Володимира» [19].

Головною функцією Велеса (Волоса), як свідчать джерела, було заступництво худоби. Саме в такий спосіб згадується це божество в «Повісті временних літ» під 907 і 971 р., а також в «Слові якогось Христолюбця» [20]. Це дозволяє зробити припущення, що Велес був пов'язаний з культом рослин (головним джерелом їжі для худоби), і, отже, нижчим підземним світом, де «жили» померлі пращури. Деякі дослідники пов'язують Велеса із сонцем [21].

Веселовський О.Н. припустив зв'язок Велеса з світом мертвих, проаналізувавши цілий ряд східнослов'янських і чеських писемних джерел [22].

На користь гіпотези про зв'язок «бога худоби» з культом рослин і «антисвітом» свідчить і звичай, що існував у Костромській губернії Росії ще в XIX ст. - залишати восени сніп незжатого хліба «Волосу на борідку» [23].

У якостях бога підземного світу виступає Велес і в договорах X ст. київських князів-язичників з Візантією. Ім'я даного бога в «Повісті временних літ» згадується, наприклад, під 971 р. при описі мирної угоди київських князя Святослава із представниками Візантійської імперії. Русичі призивали у свідки своїх язических богів Велеса й Перуна й обіцяли не ламати своїх клятв. Інакше їм призначено було загинути на війні: «оружьем своим исечени будемь» [24].

Цікаво, що під 945 р., при складанні договору князя Ігоря з візантійцями, Велес не згадується, але в цьому фрагменті «Повісті временних літ» подається повний текст клятви. На відміну від попередніх договорів, русичі погоджувалися у випадку порушення їх бокудомовленості не тільки загинути від своєї зброї, але ще й будуть рабами «у сии веки и будущи» [25].

Якщо припустити, що при складанні обох договорів літописець згадує ту саму язичницьку клятву й під 971 р., вона подається лише в скороченому виді, то розкривається інша іпостась Велеса як володаря «нижчого світу мертвих» і судді загробного світу. Від нього, як свідчать давньорусько-візантійські угоди, залежить смерть і життя людини, а також його соціальний статус в «світі мертвих».

У якості якоїсь міфологічної істоти, пов'язаної з потойбічним світом представляють Велеса чеські письмові джерела XV-XVI ст. Так, наприклад, у чеській повісті XV ст. «Tkadlecek» Велес це нечистий дух, мрець - «ку jest crt, aneb ky veles, aneb ku zmerk te nrot s mne zbudil?» Який чорт і який велес або змії тебе проти мене настроїв?» [26]. Показовим також виглядає старочеський вираз «do velesu za togem», що означає буквально - «у потойбічний світ» [27].

На користь гіпотези про зв'язок Велеса-Волоса з культом мертвих і «антисвітом» свідчать також деякі діалектні терміни й індоєвропейські паралелі. Слід зазначити, наприклад, наявність в ім'я бога кореня «vel», що виступає в західнослов'янських і балтійських мовах як основа термінів, пов'язаних з потойбічним світом. У литовській мові термін «veles» означає «душі померлих», «vels» - «смерть», чеське слово «veles» значить «чорт», «злий дух» [28].

Велес, скоріше за все, був у наших предків одним з уособлень померлих предків - берегинь і саме жерці Велеса як бога загробного світу й судді померлих були головними розпорядниками під час поховань небіжчиків. Все це добре узгоджується з індоєвропейським уявленням про загробний світ як гігантське пасовище, на якому божество - суддя пасе свою безлику череду. Так, в апокрифічному творі болгарського походження «Бесіда трьох святителів» мають місце такі рядки: «Место нарицается рай, а ограды - райские места, а овцы - верные люди» [29].

Вочевидь, подібно до інших східнослов'янських божеств, Велес був генетично пов'язаний з культом померлих предків - берегинь. Не випадково, у «Слові о полку Ігоровім» один з русичів віщий Боян названий «Велесовим онуком».

Таким чином, можливо зробити висновок, що у наших предків дохристиянської доби існувало язичницьке божество, яке уособлювало собою нижній, потойбічний світ, плодючість землі та добробут худоби. Загальне розповсюдження у східних слов'ян Велес отримав у другій половині першого тисячоріччя н.е., тобто в той період, коли у наших предків з'явилися уявлення про чарівний загробний світ, куди потрапляють душі померлих людей після смерті й поховання. Велес, вочевидь, саме в цей період отримав статус бога загробного світу, судді померлих і уособлення багатства, торгівлі й статку.

Источники и литература

1. История культуры Древней Руси. – Т.1. – Домонгольский период // под. ред. Лаврова М.Ф. – М.–Л.: – Изд-во АН СССР, 1951. – 546 с.
2. Кузьмин А.К. Крещение Руси – М.: Алгоритм. – 2004.– С.9.
3. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь // СПб.– 1914.– С. 61.
4. Мифы народов мира. Энциклопедия. / под ред. С.А. Токарева. – М.: Изд-во БРЭ, 1998.– Т.1. – С. 227.
5. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв.–М.: Наука, 1982.– С. 12–18
6. Боровский А.Е. Моця А.П. Концепции язычества и христианства в буржуазной историографии и данные археологии.// Славяне и Русь в зарубежной историографии.– С. 125., Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., Наук. думка, 1982. – С.22
7. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – М., Л., Наука.–1950.– С.37
8. Лавров Н. Ф. Религия и церковь. // История культуры древней Руси. М.–Л. –1951, Т.2. – С.68
9. Золотов Ю.М. Изваяния языческих богов на Руси // С.А. –1985. –№4. –С. 235.
10. Тимошук Б.А. Русанова И.П. Славянские святилища на среднем Днестре и в бассейне Прута // С.А.– 1983. –№4. – С . 161., Русанова И.П. Культовые места и языческие святилища славян VI–XIII веков // РА. – 1992. – №4. – С. 50–68.
11. Седов В.В. Племена восточных славян, балты и эсты.//Славяне и скандинавы. – М.: Прогресс. – 1986.– С. 177.
12. Сказание о построении града Ярославля.// Лебедев А.Н. Храмы Власьевского прихода в Ярославле. Ярославль, 1877. – С.7–9.
13. Сергеева З.М. Народные названия курганов на северо-востоке Белоруссии // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 69–70.
14. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. – М.: 1865. – Т.1.– С.338–339., Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. – М., Прогресс, 1971. – Т.2. –С.343
15. Афанасьев А.Н. Вказана праця.–С.338–339; Иванов И.– Культ Перуна у южных славян. – ИОРЯС. – Т.8.–кн.4. – С. 150.
16. Голубинский Е.Е. История русской церкви. – М. – 1913. – Т.1. – С.231., Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира. – СПб, 1906. – С. 143.
17. Иванов В.В. Топоров В.Н. Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян. // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных германцев. – М,1998.
18. Методология и историография. – М.: Наука, 1976. – С. 109–129.
19. Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. – Киев. Наукова думка, 1982. – С.102
20. Голубинский Е.Е. Вказана праця. – С.231.
21. Шахматов А.А. Вказана праця. – С.143.
22. Повесть временных лет. / Под ред. и с пред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.-Л., Изд-во АН СССР, 1950.– С.25,52; Аничков Е.В. Вказана праця.–С.377.
23. Грушевський М.С. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Т.1. – С. 321.
24. Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. – ИОРЯС.– XV, 1889, т. 46, № 6, С. 296–297.
25. Писаренко Ю.Г. Велес–Волос в язичницькому світогляді давньої Русі. – К., Ін–т. Археології НАНУ, 1997. – С.14.
26. Повесть временных лет.– С.52
27. ПСРЛ – Т.2.: Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 52.
28. Нидерле Любомир. Славянские древности. – Прага. – 1914. – Т.2. – С.114.
29. Нидерле Любомир. Вказана праця. – Т.1. С.11.
30. Фасмер Макс. Вказана праця.–Т.1.–С. 285–288., Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского.) – М., Изд-во Московского ун-та, 1982. – С.57
31. Беседа трех святителей. // Златоуст. Древняя Русь X–XIII веков. – М.: Наука,1990.– С. 262.